

بررسی تطبیقی مسجد شاه اصفهان و مسجد وکیل شیراز

حسین مهرگان^{۱*}، ایمان محمدی بیدسردره^۲

^۱ کارشناس ارشد مهندسی معماری اسلامی، دانشگاه امام رضا (ع) مشهد
^۲ کارشناس ارشد مهندسی معماری، دانشگاه تهران

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۷/۱۷ تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۱/۰۲

چکیده

مسجد شاه (جامع عباسی) اصفهان و مسجد وکیل شیراز به دستور دو حاکم برجسته تاریخ ایران یعنی شاه عباس اول صفوی و کریم خان زند به عنوان مساجد جامع نوین پایتخت‌های برگزیده دو حاکم ساخته شدند. این دو اثر در سبک‌شناسی مرسوم معماری ایران در سبک واحد اصفهانی قرار می‌گیرند. با مقایسه دو اثر می‌توان تفاوت‌های اساسی در عناصر اصلی معماری آن دو یافت که ویژگی‌های برشمرده برای سبک اصفهانی نمی‌تواند تبیین کافی برای تفاوت‌های این دو مسجد فراهم نماید. با توجه به فاصله زمانی نه چندان زیاد بین ساخت دو اثر و تداوم اغلب مؤلفه‌های فرهنگی ایران از زمان صفویه تا زنده، چرایی وجود این تفاوت‌ها، پرسش اصلی تحقیق است. فرضیه اصلی بر این مبنا استوار گردیده که منش و روش حاکمیتی باعثان و کارفرمایان اصلی این دو اثر، دلیل عمده این تفاوت‌هاست. برای آزمون فرضیه و دست‌یابی به هدف مقاله که روشن‌سازی دلیل عمده وجود تمایزهای کالبدی بین ساختار این دو مسجد است، با روش تحقیق تفسیری-تاریخی و استفاده از ندابیری چون برداشت‌های میدانی، مشاهده بصری حضوری، مطالعات اسنادی و مقایسه یافته‌های حاصل، شواهدی استنباطی استخراج و مورد ارزیابی قرار گرفتند. در این باره، ضمن توضیح عناصر مهم و هویت‌ساز دو اثر چون گنبدخانه، مناره، ایوان، تزیین‌ها و مردم‌واری، از طریق کاوش در ویژگی‌های شخصیتی و مدیتریتی دو سفارش‌دهنده آثار، تفاوت معماری دو مسجد نشان داده شده است. نتایج حاصل بیان‌کننده این موضوع است که امپال حاکمیتی شاه عباس صفوی و مفهوم شاه کبیر، در بنای مسجد شاه اصفهان در قالب عناصری چون چهارمناره رفیع، گنبدخانه و چهار ایوان بزرگ و هم‌چنین تزیینات کاشی‌کاری بسیار گسترده و شوکت بسیار بنا تجلی یافته است. این در حالی است که انتظارات و منش حاکمیتی کریم خان زند و مفهوم وکیل‌الرعایا، در بنای مسجد وکیل شیراز در قالب نداشتن گنبدخانه و مناره، وجود تنها دو ایوان، فقدان تزیینات کاشی‌کاری گسترده، ارتفاع کمتر و مردم‌واری بیش‌تر بنا تجلی یافته است.

واژگان کلیدی: شاه عباس، کریم خان، مسجد شاه، مسجد وکیل، روش حاکمیتی.

* E-Mail: hosseinmehrgan@yahoo.com

دارد. تاریخ معماری گواه آن است که حتی آثار خرد معماری پیوندی عمیق و نهانی با سازوکار قدرت داشته و سازوکارهای قدرت ناگزیر در معماری به ظهور می‌رسند (قیومی بیدهندی، ۱۳۹۴). بنابراین معماری را می‌توان متأثر از سفارشات قدرت حاکم برای نمایش شوکت، دوام و سیاست آنان دانست (Kostof, 1995, 717). حکومت‌ها از معماری برای نشان دادن سلطه و اعمال سلطه، نمایش توانایی هنری و فنی و مدیریتی و اقتصادی، افزودن بر شکاف طبقاتی یا کاستن از آن، و مانند اینها بهره‌نمادین می‌برند. در گذشته، مساجد جامع، دروازه‌ها، پل‌ها، میل‌ها، و مانند این‌ها نماد قدرت بود (قیومی بیدهندی، ۱۳۹۴). کوستوف در پژوهش تاریخ معماری، آثار معماری را نوعی از زبان قدرت تعبیر نموده و با برشمردن نمونه‌هایی در رژیم‌های مختلف سعی در نشان دادن ارتباط بین آثار معماری با ایدئولوژی‌های حاکمیت نموده است (Kostof, 1995: 717). مایکل مینکنبرگ در بررسی رابطه قدرت و معماری با تشریح نمونه‌هایی از پایتخت‌های حکومت‌ها در ادوار مختلف تاریخ شامل دوران کهن و جدید، تلاش کرده است رابطه متقابل بین هویت و شکل‌گیری رژیم و حاکمیت را با معماری عمومی نشان دهد و تأثیر عقاید ایدئولوژیک، قدرت سیاسی و دستور کار سیاسی حاکم را بر ساختار معماری و شهرسازی پایتخت‌های آنان بیان نماید (Minkenber, 2014). در این پژوهش با در نظر گرفتن رویکرد نظری تحقیق، نخست به شرح تاریخچه و شاخصه‌های معماری دو اثر مسجد جامع عباسی اصفهان و مسجد وکیل شیراز پرداخته شده و سپس با مطابقت معماری آنان، تفاوت‌های فرمی و ساختاری هر دو مورد بررسی قرار گرفته است. در گام بعد ویژگی‌های شخصیتی و حکومتی شاه عباس صفوی و کریم خان بیان شده و دست آخر به نمود این ویژگی‌ها در معماری دو مسجد پرداخته و تأثیر تفاوت منش و روش دو حاکم سفارش‌دهنده آثار بر معماری آنان بررسی شده است.

معرفی مساجد

مسجد شاه اصفهان

مسجد شاه (مسجد جامع عباسی یا مسجد امام) اصفهان به دستور شاه عباس اول صفوی و با حمایت و سرپرستی حکومت صفویه (Babaie & Haug, 2012) در میانه ضلع جنوبی میدان تازه تأسیس نقش جهان با معماری استاد علی اکبر اصفهانی به عنوان مسجد جامع جدید شهر اصفهان ساخته شد. امور ساختمانی مسجد از سال ۱۰۲۱ هـ.ق آغاز و تا سال ۱۰۴۰ هـ.ق ادامه داشت (هیلسن براند، ۱۳۸۷: ۱۵۱). با این وجود تزیین‌ها و کاشی‌کاری‌های بنا به خاطر طولانی شدن زمان ساخت در زمان جانشینان شاه عباس تکمیل گردید (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۰۹). بنای مسجد به صورت چهار ایوانی و مشتمل بر بخش‌های سردر و جلوخان، شبستان، رواق‌ها و دو مدرسه با صحن و حجره است. صحن مسجد به طول و عرض حدوداً ۷۰×۵۰ متر است (ملازاده، ۱۳۷۸: ۵۳) (تصویر شماره ۱).

مسجد شاه اصفهان و مسجد وکیل شیراز دو اثر بزرگ متعلق به دو سلسله مهم حکومتی ایران یعنی صفویه و زندیه هستند که سفارش ساخت آن‌ها توسط دو حاکم برجسته تاریخ ایران یعنی شاه عباس اول و کریم خان زند انجام گرفته بود. در سبک‌شناسی معماری ایران مطابق روایت استاد پیرنیا این دو اثر در سبک واحد معماری اصفهانی جای می‌گیرند. به‌رغم فاصله نه چندان زیاد ساخت دو اثر و تداوم اغلب مؤلفه‌های فکری و فرهنگی ایران در این زمان برخی تفاوت‌های برجسته در عناصر اصلی معماری این دو اثر وجود دارد که نمی‌توان از طریق ویژگی‌های برشمرده برای سبک‌شناسی معماری ایران توجیهی برای آن‌ها یافت. تفاوت‌های شگفت‌انگیز معماری دو اثر پرسشی است که برای یافتن پاسخ آن لازم است از طریق دیگری که در سبک‌شناسی معماری امکان بحث آن فراهم نشده است اقدام نمود. از آن‌جا که ساخت این مساجد به سفارش شاه عباس اول و کریم خان زند بوده است و هر دو مسجد به نام دو حاکم است بنابراین کنکاشی در بستر اجتماعی دو اثر به خصوص ویژگی‌های شخصیتی و مدیریتی دو سفارش‌دهنده آثار احتمالاً می‌تواند سر نخ این تفاوت‌ها را باز نمایند و بخش مهمی از تفاوت‌های کالبدی دو اثر را تبیین نماید. لذا در این پژوهش با طرح این پرسش که علل تفاوت‌های چشمگیر معماری دو بنای مسجد شاه اصفهان و مسجد وکیل شیراز چه چیزی است، تلاش می‌گردد به بررسی تطبیقی معماری دو اثر پرداخته و سپس با بهره‌گیری از رویکردهای نظری جامعه‌شناختی معماری به تشریح رابطه بین معماری این آثار با روش و منش حکومتی سفارش‌دهندگان آثار پردازد.

روش تحقیق

با توجه به ماهیت تاریخی مساجد مورد مطالعه، برای انجام پژوهش از روش تحقیق تفسیری-تاریخی استفاده شده است. لذا با استفاده از تدابیری چون برداشت‌های میدانی، مشاهده بصری حضوری، مطالعات اسنادی و مقایسه یافته‌های حاصل، شواهدی استنباطی استخراج و مورد ارزیابی قرار خواهند گرفت.

مباحث نظری تحقیق

چارچوب نظری به کارگرفته در این تحقیق برگرفته از نظریه‌هایی است که معماری را نوعی هنر اجتماعی قلمداد می‌کنند (Kostof, 1995, 7-8; Ching, Jarzombek & Prakash, 2007, Preface). اثرگذاری خواست جامعه و هم‌چنین درخواست‌های کارفرما می‌تواند در تصمیم و نتایج طراحی تأثیرات مهمی برجای گذارد. لذا آفرینش‌های معمارانه متأثر از تفکر اجتماعی خواهد بود (Backović & Maširević, 2010, 227). از آنجا که معماری امری اجتماعی است، ناگزیر با سازوکارهای قدرت پیوندهای گوناگون

تفاوت‌های مهم معماری مسجد شاه اصفهان و مسجد وکیل شیراز

تفاوت‌های برجسته معماری مسجد شاه اصفهان و مسجد وکیل شیراز را می‌توان در برخی از عناصر هویت‌بخش معماری مساجد ایران بررسی کرد که در این جا این تفاوت‌ها در عناصر گنبدخانه، ایوان، مناره، تزیین‌ها و مردم‌واری (مقیاس) به تفصیل بررسی گردیده است.

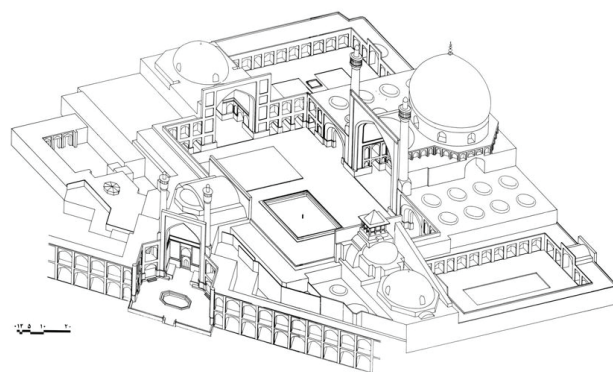
گنبدخانه: یکی از مهم‌ترین تحولات تاریخ معماری مساجد ایران که به مرور از مشخصه‌های اصلی معماری مساجد ایران شده، پیدایش گنبدخانه است. در شیوه خراسانی بیش تر مساجد دارای شبستان ستون‌دار (بومسلمی) هستند که مقارن با آغاز شیوه رازی و حذف تعدادی از ستون‌های شبستان، عنصر گنبدخانه به طرح مسجد اضافه شد. مسجد شاه اصفهان یکی از مساجد واجد این مشخصه معماری مساجد ایران است و دارای گنبدخانه‌ای به ابعاد $22/5 \times 22/5$ متر است که با گنبد پیازی شکل دو پوسته‌ای پوشش داده شده است. ارتفاع گنبد از داخل ۳۸ متر و از خارج ۵۴ متر است (ملازاده، ۱۳۷۸، ۵۳).

مسجد وکیل شیراز با وجود این که پس از مسجد شاه ساخته شده، مهم‌ترین وجه تمایزش با اغلب مساجد جامع شیوه‌های رازی، آذری و اصفهانی نداشتن گنبدخانه است. لذا در کمال شگفتی در این مسجد از عنصر گنبدخانه که در چندین قرن معماری قبل و حتی بعد از ساخت این مسجد از شاخصه‌های معماری اغلب مساجد ایران به ویژه مساجد جامع بوده، اثری نیست.

تصویر شماره ۳: برش از مسجد شاه اصفهان، مأخذ: پیرنیا، ۱۳۸۲

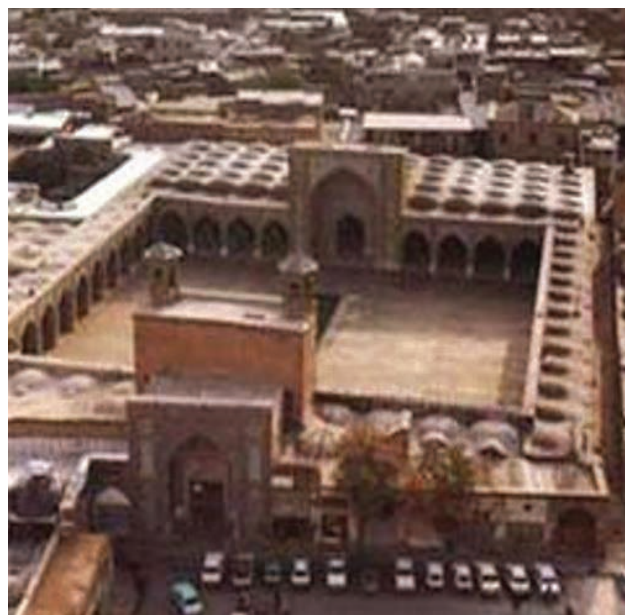
ایوان: یکی دیگر از مشخصه‌های معماری مساجد ایران اضافه شدن ایوان به مساجد شبستانی ستون‌دار آغازین است. از نخستین مساجدی که این دگرگونی در آن اتفاق افتاد مسجد جامع اصفهان است که از طرح نخستین مسجد به گونه شبستان ستون‌دار در شیوه خراسانی، به مسجد چهار ایوانی در شیوه رازی تبدیل شده است. از آن به بعد، چهار ایوانی بودن یکی از ویژگی‌های بنیادین مسجدسازی در ایران شد (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۴۴). مسجد شاه اصفهان در امتداد سنت چهار ایوانی مساجد ایران واجد این مشخصه است. مهمترین و با شکوه‌ترین ایوان مسجد، ایوان جنوبی صحن است که دارای دهانه‌ای به عرض حدود ۱۸ متر و ارتفاع ۳۲ متر است (ملازاده، ۱۳۷۸، ۵۳).

تصویر شماره ۱: مسجد جامع عباسی اصفهان، مأخذ: گنجنامه، ۱۳۷۵

مسجد وکیل شیراز

مسجد وکیل به دستور کریم خان زند به عنوان مسجد جامع جدید شهر شیراز در کنار حمام و بازار وکیل بنا شد (تصویر شماره ۲). مسجد در مدت دو سال ساخته شده و در تاریخ ۱۱۸۷ ه. ق کار ساخت آن به پایان رسید (شعبانی، ۱۳۸۵، ۹۶). در هیچ کدام از منابع رایج معماری، اسمی از معمار مسجد نیامده است. البته فرصت‌الدوله شیرازی از یکی از اجداد خود به نام میرزا نصیر که گویا حکیم باشی کریم خان زند بود، به عنوان طراح مسجد یاد می‌کند (فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۱۰۵) که درستی این گفته به لحاظ تاریخی چندان روشن نیست. مسجد وکیل مشتمل بر بخش‌های سردر، صحن، دو ایوان شمالی و جنوبی، شبستان جنوبی و شبستان شرقی، رواق‌های شرقی و غربی و حیاط کوچک کناری است. صحن مسجد مربع و به ابعاد ۶۰ متر است. مهم‌ترین قسمت مسجد شبستان جنوبی است که دارای طول ۷۵ متر و عرض ۳۶ متر و ۴۸ ستون یکپارچه سنگی به ارتفاع ۵ متر و قطر ۸۰ سانتی متر است (محمدی، ۱۳۷۸: ۱۵۱).

تصویر شماره ۲: مسجد وکیل شیراز، مأخذ: URL1

کریم خان از این مسجد که در ادامه شرح آن خواهد آمد احتمال قوی تر این است که مسجد در زمان کریم خان یا کاشی کاری نداشته یا اگر داشته از حداقل کاشی کاری برای تزئین سطوح استفاده شده است. هر چند که وضعیت موجود نیز حکایت از اندک کاشی کاری سطوح می نماید.

تصویر شماره ۶: شبستان مسجد شاه اصفهان، مأخذ: نگارندگان

مردم واری: یکی از اصول پنج گانه معماری ایران طبق دیدگاه استاد پیرنیا مردم واری است. ایشان مردم واری را به رعایت تناسب میان اندام‌های ساختمانی با اندام‌های انسان و توجه به نیازهای او در کار ساختمان سازی معرفی می کنند (پیرنیا، ۱۳۸۲، ۲۶). هرچند که مردم واری مفهومی وسیع و تا حدی نسبی است و تفسیر و تطابق آن با کاربری‌های مختلف معماری از جمله کاربری مسجد بحث وسیعی را می طلبد. اما با در نظر گرفتن تعریف استاد پیرنیا می توان تعبیر امروزی مقیاس بنا را ملاکی از مردم واری بدانیم. با بررسی مقیاس دو مسجد و ملاحظه تناسب ابعاد شبستان‌ها به عنوان محل اصلی برگزاری نماز به ابعاد یک انسان، می توان دید که شبستان مسجد وکیل از ارتفاع کمتر و متناسب تری نسبت به شبستان مسجد شاه برخوردار می باشد. در نتیجه با در نظر گرفتن توضیح استاد پیرنیا از مردم واری می توان گفت مسجد وکیل به دلایلی هم چون ارتفاع کمتر و فقدان عناصر مرتفع و غالبی چون گنبدخانه و مناره و استفاده از بافت صمیمانه تر آجری مردم واری است.

تصویر شماره ۷: شبستان مسجد وکیل شیراز، مأخذ: نگارندگان

مسجد وکیل شیراز از نوع مساجد دو ایوانی است که ایوان شمالی صحن که به طاق مروارید شهرت دارد دارای عرض ۱۲ متر و ارتفاع ۲۰ متر است. ایوان جنوبی نیز قریباً ایوان شمالی است (محمدی، ۱۳۷۸: ۱۷۵).

تصویر شماره ۵: برش طولی از مسجد وکیل شیراز، مأخذ: پیرنیا، ۱۳۸۲

مناره: یکی دیگر از مشخصه‌های معماری مساجد ایرانی و اسلامی داشتن مناره است. گویا مناره عنصری است که به مرور زمان به مساجد اولیه اضافه شده و سپس از عناصر هویت بخش معماری مساجد گردیده است (Kleiss, 2002). در مسجد شاه چهار مناره مآذنه دار رفیع وجود دارد که یک جفت آن بر روی سردر ورودی با ارتفاع ۴۲ متر و قطر ۲/۸ متر قرار دارد (ملازاده، ۱۳۷۸: ۵۳). جفت دیگر مناره این مسجد بر روی ایوان جنوبی صحن قرار دارد که ارتفاع آن‌ها ۴۸ متر است (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۱۰). اما در مسجد وکیل مناره‌ای وجود ندارد و تنها دارای دو مآذنه بر روی سر در ورودی است. شایان گفتن است که مسجد شاه نیز دارای یک مآذنه بر روی ایوان غربی است.

تزئین‌ها: از مشخصه‌های معماری مساجد شیوه اصفهانی استفاده فراوان از تزئین‌های کاشی کاری به ویژه کاشی هفت رنگ در بنا است. در مسجد شاه، سردر ورودی با کاشی معرق تزئین شده که به دلیل طولانی تر بودن زمان ساخت و اجرای کاشی معرق، برای بقیه کاشی کاری سطوح از کاشی هفت رنگ استفاده شده است. در این مسجد عمده سطوح از جمله ایوان‌ها و جداره‌های اطراف صحن، گنبدخانه، محراب و شبستان تابستانه کاشی کاری شده است. استفاده از کاشی کاری و تزئین در بنای مسجد شاه به حدی بوده که به رغم استفاده از کاشی هفت رنگ برای تسریع کار، کاشی کاری‌ها در زمان جانشینان شاه عباس به اتمام رسیده است (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۰۹).

در مسجد وکیل بخش‌های موجودی که کاشی کاری دارند عبارتند از: ایوان‌ها، محراب و سطوح اطراف صحن. از شبستان مسجد نیز تنها پوشش ردیف چشمه منتهی به محراب کاشی کاری شده یعنی تنها پوشش ۵ چشمه کاشی کاری دارد و در بقیه چشمه‌ها تزئینی به سازه آجری اضافه نشده است. با ملاحظه تاریخ کاشی کاری‌ها مشخص می شود که همه کاشی کاری‌های ایوان‌ها و اطراف صحن متعلق به زمان فتحعلی شاه قاجار و بعد از آن می باشد (گنجنامه، دفتر ششم، ۱۳۸۳: ۱۳۳). شواهد تاریخی گویای این است که مسجد پس از زمان کریم خان زند دو زلزله شدید را از سر گذرانده است (پیشین: ۱۵۱)، و این احتمال را ایجاد می کند که کاشی کاری‌های مسجد پس از تخریب، دوباره در زمان قاجار اضافه یا مرمت شده است. البته بررسی و اثبات این احتمال نیازمند تحقیقات مفصل است. با این وجود با ملاحظه اندک کاشی کاری شبستان مسجد و در نظر گرفتن انتظارات

این دو مسجد و بررسی تأثیر و تطبیق تمایلات و آمال سفارش دهندگان‌شان به عنوان یکی از زوایای بررسی فرایند آفرینش اثر، شایان توجه است؛ زیرا علت وجودی این مساجد بیش از آن که انگیزه و تقاضای جمعی و خودجوش اجتماع باشد، سفارش و خواسته دو حاکم زمان بوده است. واضح است که این به معنای کم اهمیت بودن عوامل معرفتی، فرهنگی و یا سایر عوامل دخیل در آفرینش آثار معماری نیست.

نمود منش و روش حاکمیتی شاه عباس در معماری مسجد شاه اصفهان

شاه عباس اول به دلیل رقابت و دشمنی شدید با امپراتوری عثمانی سعی داشت از هر نظر بر این امپراتوری برتر باشد و یکی از نمودهای این برتری را در معماری می‌دید؛ لذا می‌خواست ابنیه ایران در تقابل با ابنیه سرزمین عثمانی شکوهمندتر و برتر جلوه کند. نویسنده تاریخ عالم آرای عباسی از انگیزه‌های شاه عباس در ساخت مسجد چنین گزارش می‌دهد: «در اوایل این سال فرخنده را نیت خیر امنیت به اسطرلاب فکرت بدان مقصور و معطوف گردید که در حوالی نقش جهان اصفهان به بنای مسجد عالی بنیان که در بلاد ایران بل معموره جهان مثل آن نشان نتوان داد، پردازد» (نوروز برازجانی، ۱۳۸۷: ۶۶۷). ساخت این بنا به عنوان بنایی عمومی حکایت‌گر التزام شاه عباس به تشیع نیز بوده است. طراحان مسجد با در نظر گرفتن سلیقه و خواست شاه کبیر، طرح مسجد را در انداختند. گنبد دو پوسته رفیعی که از بیرون دارای ۵۴ متر ارتفاع است با فاصله ۱۵ متری بین دو پوسته خود طوری طراحی شده است که حداکثر جلوه و شکوه بیرونی را القا نماید. مناره‌های رفیع این مسجد نیز در جهت القای نمایش و اقتدار شاه و شوکت بنا طراحی شده است. چهار مناره این مسجد که دارای ارتفاع‌های ۴۲ و ۴۸ متر هستند، بنا به گزارش سیاحان اروپایی برای اذان‌گویی استفاده نمی‌شد تا تنها نقشی نمادین و نمایشگرانه ایفا کنند. شاردن در این باره می‌گوید: «چهار مناره مسجد با این که برای اذان ساخته شده، هیچ کس در آن‌ها اذان نمی‌گوید و در گلدسته‌ای که با چوب ساخته‌اند [مأذنه واقع بر روی ایوان غربی] اذان گفته می‌شود. علت آن است که این مناره‌ها به قدری بلند است که از فراز آن‌ها حرم‌سرای سلطنتی و سایر سراها به خوبی دیده می‌شود و چون حسادت ایرانی‌ها غیر قابل تصور است، لذا اذان در آن منع شده است» (کرباسی و سلطانی، ۱۳۸۷: ۴۴۳). تزیین‌های کاشی‌کاری این بنا سبب افزایش جلب توجه و رسمیت بیش تر بنا افزوده می‌شد و اهمیت آن را بیش تر جلوه می‌کرد. قابل ذکر است که ابعاد و اندازه شکوهمند و کم سابقه بنا عاملی بود تا زمان ساخت مسجد به رغم میل شاه عباس نزدیک به ۲۰ سال به طول انجامد.

بررسی منش و روش حاکمیتی شاه عباس اول صفوی

شاه عباس اول صفوی نامدارترین شاه صفوی است که در مدت زمان ۴۲ سال از ۹۹۶ تا ۱۰۳۸ ه.ق بر ایران حکومت کرد و در دهه اول سلطنت خویش پایتخت خود را از شهر قزوین به اصفهان منتقل ساخت. وی در بسیاری از دوران سلطنت خود به جنگ و کشور گشایی مشغول بود و توانست حکومتی مقتدر و پهناوری ایجاد نماید. شاه عباس که به او لقب کبیر داده شده، توانست مرزهای ایران را وسعت بخشد که این وسعت توانست از قندهار تا بغداد و از خراسان تا بحرین و هرمز را فرا گیرد (نوابی و غفاری، ۱۳۸۶: ۲۱۹). هم‌چنین ایشان نسبت به دین اسلام و مذهب شیعه دوازده امامی بسیار معتصب بودند (پیشین، ۲۲۱). اقتدار مطلق شاه عباس توأم با استبداد شدید بود و نسبت به هر رقابت مشکوکی به شدت واکنش نشان می‌داد تا آن‌جا که به جهت ایمنی قدرت مطلق خویش یکی از پسرانش را کشت و دو پسر دیگرش را کور کرد (پیشین، ۲۲۱)، پدرش را به زندان انداخت و برادرش را نیز کور کرد (پناهی سمنانی، ۱۳۷۶: ۲۴۹).

بررسی منش و روش حاکمیتی کریم خان زند

کریم خان زند بنیان‌گذار سلسله زندیه در فاصله زمانی ۱۱۶۵ تا ۱۱۹۳ ه.ق حکومت ایران را در اختیار داشت و در سال ۱۱۷۹ ه.ق در شیراز مستقر شد و شهر شیراز را به عنوان پایتخت خود انتخاب نمود. کریم خان زند با اینکه سواد خواندن و نوشتن نمی‌دانست، تنها حاکمی بود که در تاریخ طولانی پادشاهی ایران، نام و تاج شاهی بر خود نهاد و در یک عمل بدیع عنوان وکیل‌الرعا یا را برای خود برگزید. «کریم خان مانند دیگر پادشاهان پیش از خود هرگز نمی‌کوشید تا با زرق و برق شاهی نظر رعیت را نسبت به خود جلب کند او بیش تر می‌کوشید تا با توجه به طبقات پایین اجتماع و با رفتار دوستانه‌ای که نسبت به رعیت خود داشت، خود را محبوب ملتش سازد» (رجبی، ۱۳۷۶: ۱۳۴). تاریخ ایران نیز کریم خان را جزو معدود پادشاهان عادل نام برده است (باستانی پاریزی، ۱۳۸۱: ۳۶۶). هم‌چنین وی در امور مذهبی خیلی تعصب نداشت (شعبانی، ۱۳۸۵: ۱۰۴). کریم خان سودای جهان‌گشایی نداشت و بیش تر از هر کسی ترجیح می‌داد که مردم ایران در صلح و امنیت و آسودگی زندگی کنند (پیشین: ۸۱). نمونه‌ای از تساهل و مجادله‌گریزی وی رفتار نسبت به سرزمین خراسان بود که در اختیار شاهرخ میرزای نابینا، نوه نادر شاه قرار داشت و کریم خان به احترام نادرش هرگز سپاهی برای تصرف آن‌جا تدارک ندید (رجبی، ۱۳۷۶: ۱۴۰).

تجزیه و تحلیل

هر اثر معماری را می‌توان از دریچه علل مختلف دخیل در ایجاد آن بررسی نمود که هر کدام بخشی از فرایند و نتایج آفرینش اثر معماری را تبیین می‌نمایند. کنکاش در بستر تاریخی و اجتماعی

نمود منش و روش حاکمیتی کریم خان در معماری مسجد وکیل شیراز

کرد. یک بار میرزا جعفر وزیر به او گفت: خان! بهترین هنرمندان، نقاشان، کاشی‌سازان، گچ‌کاران و سنگ‌تراشان در کار مسجد کار می‌کنند و مستراح‌ها را استاد بناهای عادی و پیش پا افتاده می‌سازند، معماران گله داشتند که اگر اسم خان بنا باشد بماند در اثر کار و کوشش و هنر ما خواهد بود نه این کارگران دست دوم کُلفت کار کریم خان گفته بود: به این معماران بگو اگر بنا باشد خدا گناهان مرا ببخشد و مرا بیمارزد، به خاطر همین مستراح‌هاست، نه به خاطر مسجدش چرا که مردم بیش از آن محراب و کتیبه به این مستراح‌ها احتیاج دارند» (باستانی پاریزی، ۱۳۸۱: ۳۷۴). بنابراین در نظر حاکمی که عنوان شاهی برای خود بر نگزید، بیش از آن که نام و آوازه شاهی خود و مسجدش اهمیت داشته باشد، نیازهای ضروری تر مردم مهم بود.

در این مسجد اثری از گنبدخانه نیست. تمامی چشمه‌های شبستان هم اندازه هستند و پوشش گنبدی شبستان همه ابعاد مشابهی دارند. این نشانگر آن است که تفاوت ارزشی بین جایگاه‌های شبستان وجود ندارد. این عمل معادل است با ناپسندی فاصله و تفاوت فراوان مقام و موقعیت شاه نسبت به توده مردم در نزد کریم خان وکیل الرعایا و تلاش و تمایل ایشان در نزدیک تر نمودن مقام و موقعیت حاکم نسبت به توده مردم.

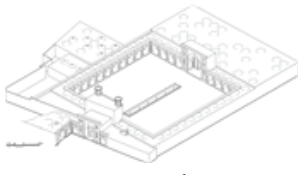
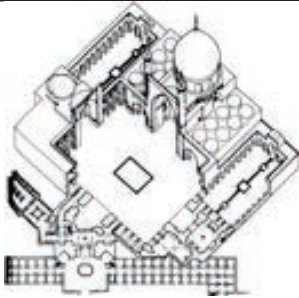

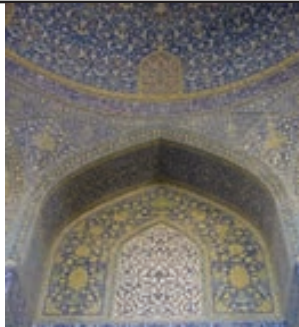

فقدان مناره در این مسجد و وجود تزیین‌ها و کاشی‌کاری‌های اندک باعث می‌شده که مسجد ضمن پاسخ به نیاز عملکردی خود کمترین خودنمایی و نمایش اقتدار داشته باشد و فضای صمیمی تری را ایجاد کند.

به همه این موارد باید زمان اندک دو سال ساخت مسجد را اضافه نمود که منطبق با سیاست‌های حکومتی کریم خان مانند مخارج اندک درباره وضع مالیات‌های سبک از مردم و توجه به آسایش و شادمانی مردم بود.

کشور ایران در زمان کریم خان زند وکیل الرعایا وارث خزائن سرشار تاراج برده از هند بود. وی نیز در جهت افزایش وضعیت اقتصادی کشور تلاش‌های بسیاری کرد. با این که امکان سفارش ساخت مسجلی با ابعاد و مقیاس بسیار بزرگ و مجلل فراهم بود، ولی در نهایت مسجلی با تناسب‌ها و تجمل کمتری نسبت به اکثریت مساجد جامع معماری ایران ساخته شد که ویژگی‌های شخصیتی و مدیریتی کریم خان بیش از هر چیز در ایجاد این تفاوت مؤثر بود. کریم خان خود به پیشرفت امور ساختمانی بسیار علاقه‌مند بود؛ به طوری که دستور می‌داد عمده طرب و نوازندگی آلات موسیقی، دور و بر کارگران جمع شوند و با گسترش بساط شادمانی موجب تحرک بیشتر آنان گردند (شعبانی، ۱۳۸۵: ۹۰). علاقه‌مندی و وقوف کریم خان در فن بنایی و معماری طوری بود که طراحی اغلب ساختمان‌هایی را که به امر او ساخته می‌شد شخصاً به عهده داشت (رجائی، ۱۳۸۶: ۱۱۰). در مدت ساخت مسجد وکیل نیز مرتب به کارگران سرکشی می‌کرد (شعبانی، ۱۳۸۵: ۹۶). اما نوع نظارتش از مسجد چیز دیگری بود که در ارتباط با نوع نگاهش به حکومت بود. باستانی پاریزی روایتی را نقل می‌کند که جوهره بسیاری از وجوه تمایز مسجد وکیل از مسجد جامع عباسی را می‌توان در آن یافت: «روزهایی که کریم خان مشغول ساختن مسجد وکیل بود، سرکارگران و پیشکاران اصرار داشتند که زودتر محراب و منبر سنگی و کتیبه‌ها و کاشی‌ها تمام شود اما خود کریم خان اصرار داشت و پی در پی به کارگرانی که مشغول ساختن مستراح‌ها و دستشویی بودند سر می‌زد و به آنها انعام می‌داد و آخر کار هم به پیشکار خود گفت: تا مستراح‌های مسجد به حد کمال نرسد، من کتیبه‌ها و سردر و محراب و ایوان‌ها را بازدید نخواهم

جدول شماره ۱: مقایسه معماری مسجد شاه اصفهان و مسجد وکیل شیراز، مأخذ: نگارندگان

مساجد عناصر معماری	مسجد شاه اصفهان (سفارش شاه عباس کبیر)	مسجد وکیل شیراز (سفارش کریم خان وکیل الرعایا)
گنبدخانه	 دارای گنبدی با ارتفاع از داخل ۳۸ متر و از خارج ۵۴ متر	ندارد
مناره	 دارای چهار مناره مأذنه‌دار: یک جفت روی سردر ورودی با ارتفاع ۴۲ متر و قطر ۲/۸ و جفت دیگر بر روی ایوان جنوبی صحن با ارتفاع ۴۸ متر	ندارد

مسجد وکیل شیراز (سفارش کریم خان وکیل الرعایا)		مسجد شاه اصفهان (سفارش شاه عباس کبیر)		مساجد عناصر معماری
	دو ایوانی: با عرض ۱۲ متر و ارتفاع ۲۰ متر		چهار ایوانی: بزرگ ترین ایوان، ایوان جنوبی صحن با دهانه‌ای به عرض حدود ۱۸ متر و ارتفاع ۳۲ متر	ایوان
	تزیین‌های آجری، سفت کاری		کاشی هفت رنگ و معرق در عمده سطوح شامل: ایوان‌ها و جداره‌های اطراف صحن، گنبدخانه، محراب و شبستان تابستانه	تزیینات
	ارتفاع کمتر و فقدان عناصر مرتفع و غالی چون گنبد خانه و مناره و استفاده از بافت صمیمانه تر آجر		ارتفاع زیاد و دارای عناصر مرتفع غالب مانند گنبدخانه و مناره	مردم واری

نتیجه گیری

مسجد شاه اصفهان و مسجد وکیل شیراز به تناسب تفاوت خواسته‌ها و انتظارات دو سفارش دهنده، آثار متفاوتی هستند. در نتیجه به همان اندازه که شاه عباس کبیر سعی در نمایش قدرت مطلقه و شوکت شاهی خویش داشت، معماری مسجد جامع عباسی نیز همسو با این نمایش دارای فضای رسمی تر و شاهانه تری است و نام شاه عباس نیز برای جاودانگی وی و ماندگاریش بر سردر مسجد حک شده است. از سوی دیگر، مسجد وکیل شیراز نه تنها متفاوت از مسجد شاه اصفهان است، بلکه در بین اکثریت مساجد جامع قبل و بعد از خود دارای فرم و ظاهری متمایز است که این به نوعی ترجمه‌ای است از مفهوم بدیع وکیل الرعایا در سیستم حکومتی ایران. مسجد وکیل به تناسب مردم‌واری کریم خان دارای فضای صمیمی تر و مردم‌وارتری است. هم چنین همسو با اهمیت نه چندان زیاد نمایش شوکت و قدرت شاهی در نزد کریم خان حتی نام وی نیز بر روی مسجد حک نشده است. به علاوه از آنجا که مساجد جلوه گاه دلبستگی و اعمال مذهبی اجتماع است، تمایلات و تعصبات مذهبی دو

حاکم نیز در معماری دو اثر بی تأثیر نبوده است؛ به طوری که تعصب مذهبی شدید شاه عباس از یک سو، و عدم تعصب شدید مذهبی کریم خان از سوی دیگر، از عوامل مؤثر بر ابعاد و تناسبات بزرگ و پرآرایه مسجد شاه و هم چنین ابعاد و تناسب‌های کوچک تر و کم آرایه تر مسجد وکیل بوده است. مقایسه دو مسجد شاه و وکیل نشان می‌دهد که تفاوت و شکاف عمیق بین دو مفهوم شاه کبیر و وکیل الرعایا و هم چنین تفاوت بسیار بین منش آن شاه و این وکیل چگونه می‌تواند در مساجد مسما به نام هر دو جلوه گر شود. بدون نادیده گرفتن سایر ارزش‌ها و عوامل دخیل در فرایند آفرینش آثار معماری، این مقایسه نشان می‌دهد که تأثیر خاستگاه‌های اجتماعی آثار و انگیزه بانیان آثار تا چه حد می‌تواند در معماری آنان مؤثر باشد؛ به طوری که به تناسب تفاوت اندیشه حاکمیت، نمود آن را در تولیدات هنر و معماری آن دوره به وضوح می‌توان مشاهده کرد. لذا بررسی جامعه‌شناسانه و روان‌کاوانه عوامل تولید آثار معماری می‌تواند بسیاری از علل وجودی این آثار و عناصر آنان را توجیه و روشن نماید. کما این که دو مسجد نامبرده به رغم قرارگیری

19. Backović, Vera & Maširević Ljubomir (2010), "Social Theory And Architecture", **Serbian Architetural Journal**, Issue 2, pp 237-238.
20. Ching, Francis D. K. , Mark M. Jarzombek & Vikramaditya Prakash (2007) **A Global History of Architecture**, New Jersey.
21. Kleiss, Wolfram (2002), Minaret. Retrieved August 10, 2015, from: <http://www.iranicaonline.org/articles/minaret-1>
22. Kostof, Spiro (1995), **A History of Architecture: Settings and Rituals**, Oxford University Press, New York.
23. Minkenberg, Michael (2014), **Power and Architecture: The Construction of Capitals and the Politics of Space**, Berghahn Books, 2014.
24. URL1:vista.ir/include/articles/images/1608746a8ce6f-f992b2e3e6dd67d842f.jpg, Retrieved August 08, 2015

در سبک واحد اصفهانی مطابق سبک‌شناسی مرسوم معماری ایران آن‌قدر متفاوت هستند که ویژگی‌های برشمرده برای سبک اصفهانی نمی‌تواند علل آن را روشن نماید. بنابراین تقویت نگاه جامعه‌شناختی و روان‌شناختی در بررسی دوره‌های معماری ایرانی و اسلامی می‌تواند راه‌گشای تفهیم عمیق‌تر برخی از علل وجودی پیدایش فرم‌ها و ساختارهای آنان گردد.

فهرست منابع و مراجع

۱. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۸۱)، **نای هفت بند**، نشر علم، تهران.
۲. پناهی سمنانی، احمد (۱۳۷۶)، **شاه عباس کبیر**، کتاب نمونه، تهران.
۳. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۲)، **سبک‌شناسی معماری ایران**، تدوین غلامحسین معاریان، پژوهنده، تهران.
۴. رجائی، غلامعلی (۱۳۸۶)، **ایران و کریم خان زند (نوآوری‌های کریم خان در دوره حکومت)**، نیکتا، تهران.
۵. رجیبی، پرویز (۱۳۷۶)، **کریم خان زند و زمان او**، ندا، تهران.
۶. شعبانی، رضا (۱۳۸۵)، **کریم خان زند**، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
۷. فرصت الدوله شیرازی، سید محمد نصیر (۱۳۶۲)، **آثار العجم**، به کوشش علی دهباشی، یساوولی (فرهنگسرا)، تهران.
۸. قیومی بیدندی، مهرداد (۱۳۹۴)، **فلسفه معماری، ماهنامه اطلاعات حکمت و معرفت**، سال دهم، شماره ۵ (پیاپی ۱۱۲)، مرداد ۱۳۹۴.
۹. کرباسی، عاطفه و سلطانی، علی (۱۳۸۷)، «**روخوانی معماری صفویه (نمونه موردی مسجد جامع عباسی)**»، **در مجموعه مقالات معماری و شهرسازی مکتب اصفهان**، فرهنگستان هنر، تهران.
۱۰. کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۹)، **تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی**، سمت، تهران.
۱۱. گنجنامه، دفتر دوم (۱۳۷۵)، **مساجد اصفهان**، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
۱۲. گنجنامه، دفتر ششم (۱۳۸۳)، **مساجد**، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
۱۳. محمدی، مریم (۱۳۷۸)، «**مسجد وکیل شیراز**»، **دایره المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی**، جلد ۳، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، تهران.
۱۴. ملازاده، کاظم (۱۳۷۸)، «**مسجد امام اصفهان**»، **دایره المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی**، جلد ۳، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، تهران.
۱۵. نوایی، عبدالحسین، و غفاری فرد، عباسقلی (۱۳۸۶)، **تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه**، سمت، تهران.
۱۶. نوروز برازجانی، ویدا (۱۳۸۷)، «**پیوندهای نهان در میدان نقش جهان**»، **مجموعه مقالات معماری و شهرسازی مکتب اصفهان**، فرهنگستان هنر، تهران.
۱۷. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۷)، «**معماری ایران در دوره صفویان**»، **تاریخ ایران (دوره صفویان)**، ترجمه یعقوب آژند، جامی.

18. Babaie, Sussan & Haug, Robert (2012), Isfahan x. Monuments (3) Mosques, Retrieved August 08, 2015, from: <http://www.iranicaonline.org/articles/isfahan-x3-mosques>